

HƏSƏN ƏLQƏDARININ ELMİ İRSİ AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALARINDA

*Nailə SÜLEYMANOVA,
AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AÇAR SÖZLƏR: *Dağıstan ziyalıları, Həsən Əlqədari, nüsxə, əlyazma, risalə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Дагестанские интеллектуалы, Хасан Алькадару, копия, рукопись, трактат.*

KEYWORDS: *Daghestan intellectuals, Hasan Al-Gadari, copy, manuscript, treatise.*

Azərbaycan ilə Dağıstan arasında ərazi birliyi və qonşuluq münasibətləri nəticəsində tarix boyu siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdə sıx əlaqələr olmuşdur. Bu əlaqələr hər iki ölkənin qabaqcıl ziyalıları, ailələri, şair və yazıçıları arasında da özünü göstərmişdir. Belə ki, həmin ziyalılar yaradıcılıq fəaliyyətlərində bir-birinə dəstək olmuş, Azərbaycan ilə Dağıstan arasındakı münasibətlərə əvəzəlməz töhfələr vermişlər. Hər iki ölkə üçün böyük xidmətlər göstərmiş alimlərdən biri də Həsən Əfəndi ibn əl-Hac Abdullah Əlqədari Dağıstanidir.

Dağıstan xalqının tərəqqipərvər alimi Həsən Əlqədari ölkəmizin dilini, tarixini və ədəbiyyatını yaxşı öyrənmiş, Azərbaycan türkcəsində də əsərlər yazıb-yaratmışdır. O, 15 oktyabr 1834-cü ildə Balakəndə doğulmuşdur. Atası Abdullah Əlqədari Nəqşibəndiyyə təriqətindən olan Məhəmməd əl-Yarağinin tələbəsi və davamçılarından olmuşdur. Həsən Əfəndi anadan olduqdan sonra atası Abdullah Əfəndi Balakəndən öz doğma – Kürə xanlığının Əlqədar kəndinə geri dönmüşdür. Həsən Əlqədarinin anası Hafizə xanım isə Məhəmməd əl-Yarağinin qızı və Dağıstanın təhsilli qadınlarından biri olmuşdur.

Həsən Əfəndi əvvəlcə Əlqədarka, atasının dərs dediyi mədrəsədə oxumuşdur. Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə, o, təqribən on beş il bu mədrəsədə ərəb, fars və türk dilləri ilə yanaşı, məntiq, hədis, fiqh, təfsir üsulu və kəlam kimi elmləri öyrənmişdir. 1856-cı ildə Yuxarı Yaraq qəsəbəsinə köçmüş Həsən Əfəndi altı il orada sonuncu Kürə xanı, general əl-Hac Yusif xanın uşaqlarının müəllimi, eyni zamanda xanlığın divan katibi vəzifəsində işləmişdir. Kürədə rus divanxanası açıldıqda orada dairə hakimi vəzifəsində çalışmışdır [1, s.346-347; 2, s.95-96; 3, s.5-6].

Əlqədari 1862-1866-cı illərdə Qasımkənd qəsəbəsində divan üzvü, 1866-1877-ci illərdə isə hərbi rütbə alaraq Cənubi Dağıstanda Tabasaranın naibi olmuşdur. 1877-ci ildə Dağıstanda Çar Rusiyasına qarşı qalxan üsyana yardım ittihamı ilə həbs edilmişdir. Yeddi ay Dərbənddə həbsdə qaldıqdan sonra azadlığa buraxılan Həsən Əfəndi 1879-cu ilədək Əlqədarka mədrəsədə dərs vermişdir [3, s.7-9]. Lakin həmin il alim eyni ittihamla Tambov quberniyasının Spassk

şəhərinə sürgünə göndərilmişdir. Dörd il davam edən sürgün illərində Həsən Əfəndi dini-fəlsəfi məzmunlu qısa risalələr yazmışdır. Bu risalələrin çoxu müsəlmanların ona göndərdikləri suallara cavablardır. Alim 1883-cü ildə Həştərxana göndərilmişdir. Sonra isə III Aleksandrın amnistiya əmri çıxmış və azadlığa buraxılaraq Əlqədara qayıtmışdır. Ömrünün sonuna qədər açdığı məktəbdə dərs vermiş və elmi fəaliyyətinə də davam etmişdir. 12 sentyabr 1910-cu ildə 76 yaşında Əlqədarda dünyasını dəyişmişdir [4, s.246-350; 5].

Həsən Əfəndi həyatı boyunca Azərbaycanın məşhur elm və ictimai xadimləri ilə dostluq etmişdir. O, 1904-cü ildə Tiflisdə Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycanın məşhur ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərli ilə tanış olmuş və bu tanışlıqdan sonra onların arasında möhkəm dostluq əlaqələri qurulmuşdur. Firudin bəy onun “xoşsima, ağıllı gözlərə və nurani üzə” sahib biri olduğunu və görüşəndə 72 yaşında olduğunu bildirmişdir [1, s.356]. Firudin bəy o dövrdə üzərində çalışdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsər üçün Həsən Əfəndidən həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat istəmişdi. Həsən Əfəndi öz həyatını mənzum formada yazaraq Firudin bəyə göndərmişdi. Onun həyat və yaradıcılığı F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsərinin ikinci cildinə daxil edilmişdir [1, s.346-349].

Həsən Əfəndinin Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə də möhkəm dostluq münasibətlərinin olduğu bildirilir. Onun tarixə dair yazdığı “Asarı Dağıstan” adlı əsəri məhz Tağıyevin maddi dəstəyi ilə nəşr edilmişdir. Türkcə (Azərbaycan) yazılmış bu kitab rus dilinə öz oğlu Əli Həsənov tərəfindən 1929-cü ildə tərcümə olunmuşdur. Həsən Əfəndinin Əlqədardakı ev muzeyində onun Tağıyevlə çəkirdiyi foto da saxlanılır [4]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, alimin qızı Reyhandan olan nəvəsi Şəhrizad Z.Tağıyevin qızlar məktəbində təhsil almışdır. Bu məktəbin açılışı münasibəti ilə Həsən Əfəndi Tağıyeva səmimi təbrik məktubu göndərmişdir [6, s.25].

Həsən Əfəndi Həsən bəy Zərdabi ilə də yaxın dost olmuşdur. O, “Əkinçi” (1875) qəzetinin nəşri ilə əlaqədar Zərdabiyə təbrik məktubu yazmış, hətta “Əkinçi” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. Belə ki, onun qəzetdə bir neçə kiçik həcmli məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Həsən Əfəndi görkəmli tarixçi və ictimai xadim A.Bakıxanovla da dost olmuşdur. Onun ailə üzvləri də Azərbaycanla əlaqəsi olmuş elm xadimlərindəndir. AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda A.Bakıxanovun “Gülüستانی-İrəm” əsərinin Həsən Əfəndinin qardaşı Məhəmməd Əlqədarinin əli ilə köçürülmüş bir nüsxəsi qorunmaqdadır. Bundan başqa, Məhəmməd Əfəndinin “Nəzm töhfət əl-aqid bimənbumət əl-aqid” adlı əsərinin əlyazması və “Ümdət əl-qasid livusul əl-məqasid” adlı əsərinin əski çap nüsxəsi də Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətləri ilə dostluq münasibətləri olduğundan, onun şəxsi kolleksiyasının, əsərlərinin əski çap nüsxələrinin və əlyazmalarının Azərbaycanda da mühafizəsi təəccüb doğurmamalıdır.

Həsən Əlqədarinin yaradıcılığına gəldikdə isə o, daha çox ərəb və türk dillərində müxtəlif məzmunlu əsərlər qələmə almış, həmçinin “Məmnun” təxəllüsü ilə bir çox bədii əsər də yazmışdır. Tarix, ədəbiyyat və fiqh sahəsində yazdığı əsərlər istər Azərbaycan, istərsə də Dağıstanın elm tarixində xüsusi yer tutur. Bu əsərlərin bir çoxu ölkəmizdə əlyazma və əski çap kitabı kimi mühafizə edilir.

1987-ci ildə T.Nurəliyeva Həsən Əfəndinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi kolleksiyasını tədqiq etmişdir [7, s.95-101]. Bu kolleksiyaya Əlişir Nəvainin “Divan”, F.Əttarın “Məntiq ət-teyr”, Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkirət əş-şüara”, Əbdülməali Əziz ibn Əbdülməlikin “Ləvamə-i ənvar qulub”, Hilal Çağıtayı Astrabadının “Fifat əl-aşiqin” adlı əsərləri və digər əsərlərdən ibarət olan iki məcmuə daxildir [7, s.96-97]. Həsən Əfəndi bu əlyazmaları övladlarına vəqf etmişdir. Bütün əlyazmalarda vəqf haqqında qeyd yazılmış və onun şəxsi möhürü basılmışdır.

Həsən Əfəndinin əsərlərinin əski çap nüsxələrindən ərəb dilində yazdığı “əl-Cirab əl-Məmnun” (Teymurxan Şura¹, İslamiyyə mətbəəsi, 1912), “Divan əl-Məmnun”, (Teymurxan Şura, İslamiyyə mətbəəsi, 1913) və türk dilində yazdığı “Asari-Dağıstan” (Teymurxan Şura, İslamiyyə mətbəəsi, 1903) adlı əsərləri də Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. İnstitutda onun əsərlərinin əlyazma nüsxələri də mövcuddur. 30-a yaxın məcmuədə yer alan bu əsərlər əlyazma kitab sənəti baxımından müxtəlif tərtibatlıdır. Nüsxələr arasında ən dəyərliləri avtoqraf nüsxələrdir ki, (B-5256; B-4156;) onlar çox az tədqiq edilmişdir. Avtoqraf nüsxələrindən ikisi müxtəlif fiqh, əqaid və ədəbi-fəlsəfi mövzulara dair kiçik həcmli risalələrdən ibarət olan “Cirab əl-Məmnun”² adlı əsərinədir. Bu əsərə toplanan risalələri Həsən Əlqədari fərqli illərdə (1876-1910-ci illər arası) və fərqli yerlərdə yazmışdır. Çoxu sual və cavab formasında olan bu risalələrdən “Təlxis əl-mətlub fi müşkilat Molla Eyyub Ğumuki”, “Fəth əl-bəri fi müşkilat Molla Tayyib əz-Zəyxuri”, “Fəth əl-hadi fi müşkilat Molla Mehdi”, “Fəth əl-qarib ələ əl-əbd əl-ğarib”, “Təhqiq əl-məqal fi fəzail ələ”, “Töhfət əl-fəriz bımənzumət əl-fəraiz”, “Kitab min mənqulət”, “Fəth əl-samd fi əcvabət Qurban Məhəmməd”, “Cəhd əl-ğarib fi cavab əl-ərib”, “Xülasət əl-mənqul fi nicat əhl əl-fitra və usul ər-Rasul”, “Kəşf əl-fəttah fi şərh ən-nigah” və s. adını çəkmək olar. Nüsxələrdə risalələrin Həsən Əfəndinin sürgündə olduğu Tambov vilayətinin Spassk şəhərində və Əlqədarda yazıldığı haqqında məlumat vardır.

Bu əlyazma məcmuələrdən başqa Həsən Əlqədarinin “Cirab əl-Məmnun” əsərinə daxil edilmiş risalələrin ancaq bir neçəsinin köçürüldüyü avtoqraf nüsxələri də (B-3059; B-3518; B-2434; B-4773; B-3154) vardır. Alimin bu avtoqraf nüsxələrinə ancaq 5 risaləsi (“Təlxis əl-mətlub fi müşkilat Molla Eyyub Ğumuki”, “Cəhd əl-ğarib fi cavab əl-ərib” və s.) köçürülmüşdür. Əlyazmalar İnstitutunda onun türk dilində yazdığı “Töhfət əl-fəraiz mənzumət əl-fəraiz” adlı mənzum əsərinin iki nüsxəsi (B-567; B-6613) də qorunur. Bu əsəri alimin Şamaxı qazısı Əbdülməcid Əfəndi əd-Diyalıya göndərdiyi haqqında nüsxələrdə qeyd vardır. Alimin türk dilində yazdığı digər mənzum əsəri “Mənzumə usuliddin” adlanır ki, bu əsərin də iki nüsxəsi (B-5066; B-567) institutda mövcuddur.

Bədii əsərlərinə gəldikdə isə Həsən Əfəndinin ərəb dilində yazdığı 8 vərəqdən ibarət “Təxmis qasidət Əlqədari” adlı qəsidəsi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Avtoqraf nüsxələrinin birində (B-4773) onun 12 İmam haqqında yazdığı qəsidə mövcuddur. Bundan başqa, bir çox əlyazma nüsxəsində (B-6613; B-7287; B-567; B-5461; B-6778 və s.) alimin türk

1 XVII-XIX əsrlərdə şimal-qərbi Azərbaycanda mövcud olan dövlət təsisatlarından biri Car-Balakən camaatlığı idi.

2 İndiki Buynaksk şəhəri, Dağıstan

dilində yazdığı şeir və qəsidələrə də rast gəlmək mümkündür.

Yekun olaraq bildirmək istərdik ki, Həsən Əlqədarinin Azərbaycanda müxtəlif məzmunlu bir çox elmi sahəni əhatə edən zəngin elmi irsinin istər əski çap, istərsə də əlyazma nüsxələri mühafizə edilir. İlk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilən müxtəlif bədii tərtibatlı bu nüsxələrin alimin sərhədləri aşan həyat və yaradıcılığının geniş tədqiqatını aparan araşdırmaçılar üçün maraqlı məlumat mənbəyi ola biləcəyinə inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1969.
2. Nurəliyeva T. “Həsən Əlqədari və onun kolleksiyası”. Əlyazmalar xəzinəsində, VIII cild. Bakı: 1987.
3. Əlqədari H. “Asari Dağıstan”. 1321/1903.
4. www.Alamjurnal.com
5. <https://flnka.ru/lichnosti/615-gasan-alkadari-vzglyad-v-budushee-iz-glubin-vremencherez-prizmu-nauki.html>
6. Hacı Zeynalabidin Tağıyevin tərcümeyi-əhvalı. Bakı: 1903.
7. Nurəliyeva T. Vəqf olunmuş əlyazmalar kataloqu, I cild. Bakı: 2009.
8. Abdullayev K. Divanu'l-Memnûn'a Göre Hasan Alkadârî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kafkasya'daki Faaliyetleri // Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, Güz 2017 s.109-134.
9. <http://www.alkadar.ru/index.php/zaly/zal-1-gasan-alkadari>
10. <http://cheloveknauka.com/asari-dagestan-gasana-alkadari-kak-obrazets-hudozhestvenno-istoricheskoy-prozy#ixzz5yLi8WRvo>

Наиля Сулейманова
**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЬКАДАРЫ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУКОПИСЯХ**

РЕЗЮМЕ

Благодаря территориальному единству и добрососедским отношениям между Азербайджанским народом и дагестанскими народами на протяжении всей истории существовали тесные связи. Эти отношения проявили себя в политической, экономической, научной и культурной областях. Мы можем привести много примеров нерушимых связей между учеными обеих стран, особенно в области науки.

Одним из ученых, оказавших в своем творчестве значительные услуги между Азербайджаном и Дагестаном, является Хасан Эфенди ибн аль Хадж Абдулла Алькадари Дагестани.

Naila Suleymanova
**SCIENTIFIC LEGACY OF AL-GADARY IN AZERBAIJANI
MANUSCRIPTS**

SUMMARY

Due to territorial unity and good-neighborly relations, there have been close ties between the Azerbaijani people and the Daghestani peoples throughout the history. These relations have proved itself in political, economic, scientific and cultural fields. We may give many examples of steady relations between the scholars of both countries, particularly in scientific field.

One of the scholars, who provided significant services between Azerbaijan and Daghestan is Hasan Efendi ibn Al-Hajj Abdullah Al-Gadari Daghestani.